

HUŞENG CAFERÎ VE ŞİİR DÜNYASI

Huşeng Caferi and Poetry World

Dr. Ali KAFKASYALI*

ÖZ

Bir milletin varlığını, diriliğini gösteren tabii ki o milletin ozanlarıdır, şairleridir, sanatkarlarıdır. Milleti sahipli kılan onlardır. İran Türklüğünün sözcülüğünü ve gözcülüğünü yapan Huşeng Caferî, İran Türklerinin çağdaş millî şairlerinden biri belki de birincisidir. O, mensup olduğu İran Türklerinin hakkını, hukukunu, başına gelenleri, ümit ve beklentilerini kaleme alan ve yüksek sesle seslendiren bir şairidir. Caferî, İran Türklerinin ana dilleri Türkçe ile eğitim, millî kimliklerinin tanınması, hürriyet ve bağımsızlık gibi en hayati ve hassas meselelerini şiirlerine konu etmiştir.

Anahtar Sözcükler: Huşeng Caferî, İran Türkleri, Ana Dili, Hürriyet, Bağımsızlık.

ABSTRACT

It is the poets and artists in a country that show the existence and peace of that country. It is they who inspire people a feeling of nation. Huşeng Caferi who watches and speaks for the Iranian Turkishness is one of, or may be the first of, the national contemporary poets of the Iranian Turks. He is a poet who writes and gives voice to the rights, laws, desires, experiences and expectations of the Iranian Turks of whom he is a member. His poems include the most vital and sensitive issues such as the language of instruction in their native tongue, Turkish, recognition of their national identities and freedom and independence.

Key Words: Huşeng Caferî, Iranian Turks, Native Tongue, Freedom, Independence.

Giriş

Bir milletin varlığının en önemli göstergeleri ozanlarıdır, şairleridir, sanatkarlarıdır. Milleti sahipli kılan onlardır. Özbeklerin Çolpan'ı, Kazakların Mağcan'ı, Azerbaycan'ın Bahtiyar'ı, Doğu Türkistan'ın Lutpulla Mutallip'i, Kırgızların Aşirov'u, Türkmenlerin Atacanov'u olmasaydı onların varlığı ve diriliği nereden bilinebilirdi. Onun için Yurdakul "Unutma ki, şairleri haykırmayan bir millet / Sevenleri toprak olmuş öksüz çocuk gibidir." demiştir.

Halk şairi olmak, hele millî şair olmak, halk adına millet adına söz söylemek, çok zor olduğu kadar her şaire nasip olan meziyet de değildir. Çok az şair halkının gözyaşının ve gülüşünün tercümanı olabilmıştır. İran Türklüğünün gözcülüğünü ve sözcülüğünü yapan Huşeng Caferî bu bakımdan talihli şairlerden biridir. Çünkü o, mensup olduğu İran Türk halkının hakkını,

* Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Fevziye Abdullah Tansel, Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-1, Şiirler, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1969, 71.

hukukunu, arzusunu, başına gelenleri, ümit ve beklentilerini kaleme alan ve yüksek sesle seslendiren millî şairi olabilmiştir.

1. Hayatı

Caferî, 1958 yılında kadim Türk kültür merkezlerinden Zencan'ın Galacığ (Kalecik) kentinde dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini Peri kentinde, lise öğrenimini ise Zencan'da yapmıştır. Çocukluk yıllarından itibaren resim ve şiire çok heves etmiştir. Bir taraftan şiir yazarken bir taraftan da resim sahasında özel dersler almıştır. Üstat Rahim Nevesî'den aldığı resim dersleri ile bu alanda tahsilini tamamlamıştır. İran'ın Tahran, Zencan şehirlerinde hatta yurt dışında sergiler açar. Türkçe şiir yazmaya Pehlevî yönetiminin Türk dili, edebiyatı, sanatı ve kültürü üzerinde baskı uyguladığı, Türkçe eğitim öğretim ve kültürel faaliyetler üzerine koyduğu yasakları daha şedit hâle getirdiği son yıllarında başlamıştır. 1990 yılında Zencan'ın Tarım kasabasında meydana gelen deprem için yazdığı şiir çok ilgi çekmiş ve adı ülkeye yayılmıştır. Bu şöhretin ardından bir trafik kazasında eşini ve bir oğlunu kaybetmesi şairi derinden etkilemiştir. Bu olaydan sonra şiire daha çok önem vermiştir. Ancak ressamlığını ve hattatlığını da devam ettirmektedir.

Huşeng Caferî ana dilinin haysiyetini bilmeyen, ana diline, edebiyatına, kültürüne sahip çıkmayan kimse hiçbir ulvi değerinin haysiyetini bilemez ve koruyamaz düşüncesinden yola çıkarak bu sahada yüksek bir şuur ve büyük bir gayretle hizmete başlamıştır. Halkının gönül sözlerini ana dilleri Türkçe ile söyleyen şair, sadece şiir yazmakla kalmamış, sözcüsü ve gözcüsü olduğu İran Türklerinin daveti üzerine meclislerden meclislere, salonlardan salonlara, köy köy, şehir şehir dolaşarak şiirlerini bizzat halkına sunmuştur.

2. Eserleri

Huşeng Caferî, şiirlerinde, yukarıda bahsettiğimiz gibi, İran Türklerinin en önemli ve güncel meselelerini işlediği için şiirleri daha matbaa yüzü görmeden bir taraftan kendi dilinden, bir taraftan teksir hâlinde, bir taraftan da âşıkların, sanatçıların türküleriyle bütün ülkeye yayılmıştır. Şairin "Ağ Atım"² adlı kitabı ilk olarak Mühendis Muhammed Kerimî'nin takdimi ile 1369/1990 yılında Zencan'da yayımlanmıştır. Kitabın ikinci baskısını 1386/2007'de ve üçüncü baskısını 1388/2009 yılında Ali Muhammed Beyanî hazırlamış ve Zencan Nikân Kitab yayınevinde bastırılmıştır. Kitabın redaktörlüğünü de Ali Muhammed Beyanî yapmıştır. Kitap, Beyanî'nin teşekkür yazısı ile başlamaktadır. Müteakip sayfada imzasız kısa bir Türkçe takdim yazısı bulunmaktadır. Beyanî'nin sekiz sayfalık Farsça mukaddimesinden sonra şairin 103 şiirine yer verilmiştir.

² Huşeng Caferî, Güneş, İntişarât-é Pinar, Zencan 1387/2008.

Şairin diğer kitabı “Güneş”³ Zencan Nikân Kitab Yayınevi tarafından 1384/2005 yılında yayımlanmıştır. İkinci baskısı 1385/2006 yılında, üçüncü baskısı ise 1388/2009 tarihinde “İntişârât-é Pinar”da çıkmıştır. Kitapta şairin 50 şiiri yer almıştır. “Savalan” ve “Şekil” gibi şiirler her iki kitapta da bulunmaktadır. Ayrıca kitabın sonunda Huşeng Caferî'nin büyük kızı Nesim Caferî'nin 20 kadar gazel ve serbest şiirine yer verilmiştir.

Üçüncü kitabı “Kanlı Çiçekler” yayım aşamasındadır.

3. Şiirlerinde İşlediği Konular

Şair, İran Türklerinin hemen her meselesini şiirlerinde ele almıştır. Köylerden büyük şehirlere göçlerden, delikanlıların muhabbetlerinden, halkın hakkının gasp edilerek yoksul bırakılmalarına kadar her konuyu işlemiştir. Ancak ana dili ile yani Türkçe ile eğitim öğretimin yasaklanması, İran Türk halkının millî kimliğinin inkârı, hürriyet ve bağımsızlık meseleleri öne çıkan konulardır.

3.1. Ana Dili Meselesi

Dil, millî kültürün en önemli unsurudur. Çünkü dil, hem kendisini tanıtır değerlerini muhafaza eder hem de millî kültürün din, tarih, edebiyat ve sanat gibi bütün öğelerini anlatıp hazinesinde saklar. Dil olmadan din de, tarih de, edebiyat da varlığını ortaya koyup kendini muhafaza edemez.

İnsan dil ile düşünür. Bunun için dil, bir milletin düşünce sistemini gösterir. Dil, onu kullanan milletin kafa yapısını, nasıl düşündüğünü, o milletin fertlerinin zihninin nasıl çalıştığını ortaya koyar, millî düşünce tarzını aksettirir. Diğer yandan dil millî hafızanın, millî hatıraların, duyguların ve düşüncelerin, bütün maddî değerlerin, bütün buluş ve yaratışların müşterek hazinesidir. Fertleri birbirine bağlayan birinci bağ dildir. Kültür unsurları içerisinde en millî unsur dildir.⁴ Başka bir sözle bir toplumu millet yapan değerlerin en güçlüsü dildir. Dil geçmişi geleceğe, kuşakları birbirine bağlar. Bir milletin pek çok özelliği, yaşayışı, gelenekleri, dünya görüşü, yaşam felsefesi, inançları, bilim, teknik ve sanata katkıları o toplumun diline yansır ve bütün bunlar o toplumun dilinden izlenebilir.⁵

Şair Huşeng Caferî, dilin, milleti özellikli kılan asli unsurların başında geldiğini, milletin millî hafızası ve geçmişini geleceğe taşıyan millî hazinesi olduğunu iyi bilmektedir. Bunu, şairin şiirlerinde öncelikli ve ağırlıklı olarak Türk

³ Huşeng Caferî, Güneş, İntişârât-é Pinar, Zencan 1387/2008.

⁴ Muharrem Ergin, Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988, s. 6.

⁵ Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1995, s. 13.

dili konusuna önem vermesinden anlamaktayız. Caferî bir şiirinde Türk dilini ve Türk soyunu şöyle tarif etmektedir:

“Bizim Türkün dili gülden zerifdir
Bütün diller ‘*dal*’ olsa bu ‘*elif*’dir
Edebde, élmide, her bir hünerde
Siz Allah Türklere kimler herifdir?”⁶

Açın Ağgışğaları şiirini “Vay yasağ dilli élim vay! / Vay yasağ dilli élim vay!”⁷ mısraları ile bitiren ressam-şair ülkesinde ana dilleri Türkçenin yasak olduğunu resimle anlatmak istediğini ancak bunun mümkün olmadığını, “Néyleyim dilsiz bir baş çekenmirem! / Sinemde ürek var, daş çekenmirem”⁸ mısraları ile ifade etmektedir. Aynı şiirin başka bir bendinde ise ülkede çoğunluk oldukları hâlde azınlık haklarından bile faydalanamayan, ana dilleri Türk dili ile eğitim öğretimin yasak edildiğini, bu durumu görmezden, duymazdan gelen Tahran ve Kum yönetimine bildirmek, göstermek, duyurmak için tuval üzerine bir dikili ağız resmi yapıp göndereceğini söyleyerek, bu yolla yok kabul edilen Türk halkının varlığını bildirmek istemektedir:

“Tikili bir ağız çekecem buma⁹,
Bir derin bahış ki, fikire cuma,
Yolluyam şekilin “Téhran”a, “Gum”a,
Bir élin yohluğun varda çekecem.”¹⁰

Şair, meşhur “Savalan” şiirinde Pehlevîler ve onun devamcısı Humeyni rejiminin İran Türklüğünün dil, edebiyat, sanat ve kültür varlıklarını inkâr ettiğini, Nebi gibi kahramanları alaya aldıklarını, dünyaca ünlü hatta dünyanın en büyük şairleri olan Füzûlî’yi, Nesimî’yi inkâr ettiklerini, Türk dilini eksiltmeye, zayıflatmaya, yok etmeye çalıştıklarını, İran Türklerini çöpçü, hizmetçi gördüklerini, bu uygulamanın da malum Pehlevî Şahlarından geldiğini söylemektedir:

“O ki bilmir Nebi kimdir, göyun Azer élini meşhere sansın¹¹
Bir ömürdür ki “Füzûlî”ni, “Nesimî”ni danıb¹² indi de dansın

⁶ Bizim Türkün dili gülden zariftir. Bütün diller güzellikte, düzgünlükte dal harfi gibi olsalar da Türkün dili elif gibidir. Edepte, ilimde ve her bir sanat sahasında Allah aşkına Türklere kim eş olabilir?; Caferî, Huşeng, Güneş, İntişarât-é Pinar, Zencan 1387/2008, s. 43.

⁷ Huşeng Caferî, Güneş, İntişarât-é Pinar, Zencan 1387/2008, s. 14.

⁸ Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 67.

⁹ Bum: Tuval.

¹⁰ Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 66.

¹¹ Mezhêre sansın: Alay unsuru, küçümseme unsuru sansın.

...

O ki Türkün dilin eskitmege tesvire salıbdır¹³
O ki Türkün balasın indi de aşğalçı¹⁴ sanıbdır¹⁵
O tufale¹⁶ bilirem fikrini Tağut'dan¹⁷ alıbdır
O rejimdendi¹⁸ ghalıbdır¹⁹

Şair, İran Türklerinin, ana dilleri Türkçe hakkında duyarsızlıklarından da yakınmaktadır. Özge dil bilenlerin onların köklerini kazıdığını fark etmediklerini, İran Türk gençlerini seçerek başka yollara yönelttiklerini, kendi dillerinde onlara istediklerini yazdığını, bu durumu izah etmek, duyurmak için ağladığını, gözyaşlarını yüzlerine serptiğini, kollarından tutup silkelediğini ancak yine de yanlış gidişi duyuramadığını, gösteremediğini anlatmaktadır:

“Özge bir élce bilenler, köküzü gızdırdı
Séçdi emliklerizi²⁰ ayrı yola azdırdı
Öz dilinde size öz istediğin yazdırdı
Ağladım men üzüze yaş çiledim bilmediz héç
Gollarızdan yapışib silkeledim bilmediz héç²¹”

Şiirlerinde, İran Türklerini, bilhassa şairleri, yazarları, aydınları kumrulara, keklıklere, bülbüllere, turnalara benzeten üstat şair Caferî, “Turnalar” adlı şiirinde ülkesindeki ozanların konuşması, haykırması gerekirken konuşmadıklarını; başına felaket getirilen aydınlara diğer aydınların sahip çıkmadıklarını, zulme uğrayan Türk aydınları için diğer aydınların yanıp tutuşmadıklarını hatta bazı aydınların Tahran ve Kum yönetimi hesabına işbirlikçilik ve hainlik yaptıklarını, soydaşları ve meslektaşları ile birlikte hareket etmediklerini bildirmektedir. Aynı şiirin diğer bir dörtlüğünde kara kargalar gibi devlet makamlarına tüneyen Fars şovenlerinin bülbüle benzeyen Türk şairlerini kapıp kaçırıldıklarını, kendi dilleri yani Türk dili ile kimsenin okuyamadığını, kış ayazı gibi insanları kasıp kavuran yönetimin gül gibi insanları soldurduğunu duru ve akıcı bir şekilde söylemektedir:

¹² Danmak: İnkâr etmek.

¹³ Eskitmege tesvire salıbdır: Küçük düşürmek için alay konusu yapmıştır.

¹⁴ Aşğalçı: Çöpçü, süpürgeci.

¹⁵ Bu mısra “Güneş” adlı kitabında yayımlanan nüshada vardır.

¹⁶ Tufale: Posa, tortu, çökelti, değersiz.

¹⁷ Tağut: Adaletin olmadığı, zulmün kol gezdiği Pehlevîler dönemi için halkın kullandığı deyim.

¹⁸ O rejim: Pehlevî yönetimi.

¹⁹ Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 47.

²⁰ Emlik: Burada genç, gençler anlamındadır.

²¹ Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 90.

“Burdaki durnalar susub danışmır
 Durna var durnaya yanıp alışmır²²
 Durna var satğındı²³ bize €arışmır
 Ğaydın²⁴ durnalar €aydın burdan
 Çalağan²⁵ çalıbdı şen bülbülleri
 Kimsene²⁶ oğumur bizim dilleri
 Şahtalar²⁷ soldurur açan gülleri
 Ğaydın durnalar €aydın buradan”²⁸

“Dağlar” şiirinde “Gözümüz açığıdır dilimiz bağı”²⁹ diyen şair diğeri bir şiirinde de karga ağaç başına konmuş sohbet etmektedir; yani Fars şovenleri yüksek makamlara oturmuş dil dökmektedirler. Kumru yani İran Türk’ü ise kendi gam türküsünü sinesinde saklamaktadır, demektedir:

“Ğarğa” gönub ağaç başına söhbet éyleyir
 Gumru döşünde³⁰ gizledib öz ğem teranesin”³¹

Pek çok şiirinde dil meselesine temas eden şair bu hususta tembihte bulunmayı da ihmal etmemektedir. Varlıklarının esasını şiir ve gazelin oluşturduğunu; her bir gazelin ise halk arasında Türk darbimeseli niteliğinde yeri olduğunu; Şair Caferî olarak sözlerini Türk dilinde yazdığını; Türk evlatlarının da Türk kimliği ile âlemde yaşamaları gerektiğinin güzel olacağını vurgulamaktadır:

²² Alışmağ: Tutuşmak, yanmak.

²³ Satğın: Satılmış, saktın.

²⁴ Ğaydın: Dönün.

²⁵ Çalağan: Kartal.

²⁶ Kimsene: Hiç kimse.

²⁷ Şahtalar: Kar, kış, buz.

²⁸ Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 52.

²⁹ Huşeng Caferî, Güneş, İntişarât-é Pinar, Zencan 1387/2008, s. 33.

³⁰ Döşünde: Sinesinde.

³¹ Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 68.

“Varlıhda bütün var yoğumuz şér ü gezeldi.
Her bir gezelin éller ara Türke meseldir.
Men Ceferîyem söz yazaram Türkü dilinde,
Türkün balası Türk ola âlemde gözeldir.”³²

Üstat Caferî'nin, “Ağ Atım” kitabının kısa takdim yazısında Abbas Babayî'nin Türk dili ile ilgili bir sözüne yer vermesi de çok manidardır. Bu kısa yazının son cümlesinde bu kitabı ana dilinin şanı için yazdığını bildirmektedir. Üstadın metni şöyledir:

“Bizim Türk dilimiz yüce bir dağ gibidir. Bu yüce dağ tarih boyunca kötülere, alçaklara baş eğmemiştir. Bu ulvi dil, methiye yazanlar için vasıta olup imkân vermediği için saraylardan ve saltanat dergâhlarından uzaklaştırılmış, sürgün düşmüş ve delicesine halk arasında, ellerde, obalarda tabii hâlde yaşayıp, tabii olarak ömür sürmüştür.

Şimdi bir biz varız bir de ana dilimiz ve dünya büyüklüğünde derdimiz. Yıllarca meddahlık etmeyen dilimize şimdi özümüz meddahlık yaptırmaktayız. Ne iyi ki hasretini bilmeden, her sabah akşam onu azizleyip saçlarını okşuyoruz. Bıraksalar saçlarına kokular sürüp, yerden, gökten yağın dertlerine kalkan bile olacağız. Şimdi sizi ana dilimizin şanı için yazılmış ‘Ağ Atım’ şiiri ile baş başa bırakıyorum.”³³

3.2. Halk / Él Meselesi

İran Türklüğünde “halk” ve “él” kelimeleri eş anlamda kullanılmaktadır. Zaman zaman bu iki kelimeye “millet” kelimesi de katılmaktadır. Bu kelimelerle bazen Azerbaycan Türklerini bazen İran Türklerini bazen de Türk milletini anlatmak istemektedirler. Huşeng Caferî “milliyet şuurunun” gerekliliğine inanan, élini, obasını, halkını seven şuurlu bir Türk şairidir. Milliyetçidir, Türkçüdür.

Şair, pek çok şiirinde milli kimliğini, mensup olduğu halkı, ülkesinin vasıflarını açıkça beyan etmektedir. “Bu fehrdir mene Türkü élimdi, Türkü dilimdi” adlı şiirinde Türk halkına mensubiyetinden ve dilinin Türk dili olmasından gurur duyduğunu ve bunların onun için yeterli değer olduğunu, bunlarla birlikte şairin hemşehrisi aydın fikirli filozof Sühreverî gibi ulularını da bilmek gerektiğini ileri sürmektedir.

“Bu fehrdir mene Türkü³⁴ élimdi, Türkü dilimdi
Menim besimdi feğet, “Sührevérdi”yi³⁵ tanıyam”³⁶

³² Tebriz (2005), Huşeng Caferî sunumu, özel arşivimiz.

³³ Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010.

³⁴ Türkü: Türkî, Türkçe, Türk dili, Türk, Türk yurdu.

Ressam Şair Caferî, yukarıdaki beyitte görüldüğü gibi “Edepte, ilimde ve her bir sanat sahasında Allah aşkına Türklere kim eş olabilir?” diyerek Türk milletini överken bazen de halkının durgunluk, uyuşukluk içinde olmasından şiddetle yakınmaktadır. “Néyleyim Dilsiz Bir Baş Çekenmirem” şiirinde İran Türklüğünün içinde bulunduğu durumu tabloya yansıtmak ister. Üzerine uzaktan bir ışık düşen, deniz olduğu hâlde denize batan, bin yıldır uyuyan İran Türklüğünün resmini çekeceğini, ancak bunu nasıl ve nerede çekeceğini bilmediğini, yok sanılan bir halkın var olduğunu göstereceğini söylemektedir:

“Bir ışığ çekecem uzağdan atıb³⁷ ,
Bir deniz çekecem denize batıb,
Bir éli çekecem min ildi³⁸ yatıb,
Varlığın bilmirem harda³⁹ çekecem?
Bir élin yoğluğun varda çekecem”⁴⁰

Şair, “Bilmediz Héç” şiirinde de yine İran Türklerinin aymazlığından, dikkatsizliğinden, uyuşukluğundan yakınmaktadır. Başka köklere, soylara karışıldığından beri asaletin çürüdüğünü, her sokakta bir sürü satılmış kimsenin türediğini, ana dilleri Türkçenin yasak edilmesi ile ülkenin mateme bürüldüğünü, bütün bunlara karşı çıkmak için Sur-i İsrail’i bin defa üflediğini, hatta kollarından tutup silkelediğini fakat kimsenin duymadığını, uyanmadığını bildirmektedir:

“Ayrı köklerde biten günden esalet çürüdü⁴¹
İndi satğınlarımız her küçede bir sürüdü⁴²
Dilimiz oldu yasağ ölkeni nisgil⁴³ bürüdü

³⁵ Şahabeddin Ebü’l Fütuh Yahya Sühreverdî (1154-1191), Zencan’ın Sühreverd kasabasında dünyaya gelir. İlk tahsilini burada, fıkıh ve tasavvuf öğrenimini Marağa ve İsfahan’da alır. İsrâkiye(aydınlatma) felsefi akımının kurucusudur. Anadolu ve Suriye’ye giderek pek çok ilim ve devlet adamıyla görüşür. Bir müddet Harput’ta kaldıktan sonra Halep’e gider. Genç filozof düşüncelerine karşı çıkanların kışkırtması neticesinde Halep’te idam edilir. Sühreverdî, düşüncelerini yüksek sesle söyleyen, felsefe ve kelim ilmini ön plânda tutan, hasımlarını sert ve açık şekilde eleştiren cesur ve hür yaratışlı bir filozoftur. Huşeng Caferî de Sühreverdî’nin bu meziyetlerini yani cesur, aydın ve hür düşünceli özelliklerini almaları gerektiğini işaret etmektedir.

³⁶ Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 101.

³⁷ Uzağdan atıb: Uzaktan düşmüş, uzaktan yansımış.

³⁸ Min il: Bin yıl.

³⁹ Harda: Nerede.

⁴⁰ Huşeng Caferî, Güneş, İntişarât-é Pinar, Zencan 1387/2008, s. 50.

⁴¹ Başka köklere soylara karışıldığından beri asalet çürüdü.

⁴² Satılmışlarımız sokaklarda bir sürüdür.

Sûr-i İsrâfil'i min yol⁴⁴ piledim⁴⁵ bilmediz héç!
 Ğollarızdan yapışib silkeledim bilmediz héç"⁴⁶

3.3. Bağımsızlık

“Bir ölkede ki millete azadlığı olmasın

Néylir adam o ölkede Ğarun hezanesin”⁴⁷ diyerek ülkesinde hür ve bağımsız olmadıklarını açık bir ifade ile belirten şair, “Açın Ağğışğaları” adlı şiirinde “akuşka” kelimesini yani “pencere” kelimesini değil de “ağğışğa” kelimesini kullanarak ülkesinin durumunu mahzene, bodrum katına benzetmektedir. Çünkü “ağğışğa” mahzenlerin, bodrum katlarının yahut kapalı damların küçük pencerelerine denilmektedir. Açın küçük pencereleri, bu nasıl evdir/ülkedir ki ışık girecek yeri yoktur, bilmiyorum kiblem ne taraftır, élimin/halkımın sağı solu görünmüyor, birinin nutku tutulmuş konuşamıyor, biri aslan gibidir ancak dar kafese düşmüş bir şey yapamıyor, anne sevgili yavrusu ile konuşamıyor, barışamıyor, iki toprak -yani büyük güçlerin 1828'de “paylaştıkları” Kuzey ve Güney Azerbaycan toprakları- birbirine karışamıyor, kardeş iki halk birbiriyle kucaklaşamıyor, demektedir.

“Açın ağğışğaları

Bu ne évdir ki ışığı yolu yoğdur?

Bilmirem ğiblem hayandır,

Élimin sağ solu yoğdur!

Birini boğz tutubdur⁴⁸ danışanmır

Biri bir şirdi⁴⁹ düşüb dar ğefes içre, çalışanmır,

Ana istekli balaynan⁵⁰ barışanmır,

İki torpağ ğarışanmır⁵¹

Ğol boyunla sarışanmır

Açın ağğışğaları!”⁵²

⁴³ Nisgil: Dert, keder.

⁴⁴ Min yol: Bin defa.

⁴⁵ Piledim: Üfledim, çaldım.

⁴⁶ Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 46.

⁴⁷ Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 69.

⁴⁸ Boğz tutubdur: Nutku tutulmuştur.

⁴⁹ Şir: Aslan.

⁵⁰ İstekli balaynan: Sevgili yavrusuyla.

⁵¹ Azerbaycan'ın bölünmüşlüğü, Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın birleşmemesi ifade edilmektedir.

⁵² Huşeng Caferî, Güneş, İntişarât-é Pinar, Zencan 1387/2008, s. 14.

İyi bir tarihî bilgiye sahip ve tam bir hürriyet şairi olan Huşeng Caferî, bir şiirinin üst bilgisinde hürriyet şairi Namık Kemal'in mısralarından yola çıkarak bağımsızlık kazanmanın usulünü ve bedelini göstermektedir. Azatlık istersen yalnız başından ve kolundan um, ümidin kes zaferden, gayrıdan imdâd lâzımsa. Ne zaman ve nerede hürriyete ulaşmana dayanak gerekirse, bir elinde tuttuğun kanlı tarihini, diğer elinde tuttuğun al kanını göster, demektedir.

“Azadlıg istesen, yalnız, başından um, golundan um;
Ümidin kes zeferden, geyriden imdâd lâzımsa.
Bir elde ganlı tarihin, bir elde al ganın göster
Haçan, her yerde ki, azadlıgan isnad lazımsa!”⁵³ -*Namığ Kemal*-

Şair, bağımsızlık, hürriyet fikirlerini savunan veya bağımsızlık, hürriyet talep eden aydınların, yiğitlerin başına gelenleri de şiirlerinde işlemektedir. “Gayıdın Durnalar Gayıdın Burdan” nakaratlı şiirinde; ülkede kim öne geçse, lider pozisyonunu alsın, civcivleri kartalların kapıp götürdüğü gibi kapıp götürdüklerini, basıp bağlayıp nefeslerini kestiklerini belirtmektedir:

“Kim düşür gabağa çalağan çalır”⁵⁴
Boğçalır, bodarlır, nefesin alır”⁵⁵

Diğer yandan hapishanelere, zindanlara doldurulan liderlerin, yiğitlerin gözlerinin solduğunu, çoğunun takatten, güçten düştüğünü soru cümlesi ile bildirmektedir:

“Soldu dustağdaki”⁵⁶ ulduzların ay sanlı gözü
Düşdü çoğ kimseneler hemhemedden siz bildiz?”⁵⁷

3.4. Vatan Meselesi

Türklerde vatan, ataların yadigârı, dinî, millî hatıralarla dolu, dağları, suları, ovaları, yaylaları ile Türk milletini sinesinde barındıran, ona hayat ve güç veren kutsal mekândır. Türk ataları “Allah, dünyada vatansız, ahrette imansız etmesin” derler. Vatan ile iman eş değerde görürler. Hatta “Toprak milletin köküdür.” diyerek onu her kıymetin üzerinde tutarlar. Huşeng Caferî'nin şiirlerine bakıldığında bir Türk şairi olarak onun da yüksek seviyede vatan

⁵³ Ne zaman ve nerede azatlığına dayanak lazımsa; Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 82.

⁵⁴ Kim öne geçse, kartal kapıyor.

⁵⁵ Basıp bağlayıp nefesini kesiyor; Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 54.

⁵⁶ Dustağdaki: Hapishane, zindan.

⁵⁷ Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 85.

şuuruna ve vatan sevgisine sahip olduğu görülmektedir. Bütün Türkler gibi o da vatani ve onun dağlarını, ova, yayla ve ormanlarını, sularını, kutsal bilmektedir.

Kadim Türk halklarında olduğu gibi bugün de Türkler yüksek dağlara önemli sıfatlar atfederler. “Dağlar Allah’a yakın yerlerdir” diyerek dağları kutsal makamlar olarak görürler. Zaman zaman dağları kişiselleştirirler. Dağlar ile kahramanlarını hatta halklarını özdeşleştirirler. Dağların başını saran duman onların kederi, derdi, dağların gözelerinden sızan sular onların gözyaşı olur, dağların sinesinde açan çiçekler kızların gelinlerin gözleri, yüzleri, elleri parmakları olur.

Huşeng Caferî de İran Türklerinin kutsiyet atfettikleri Savalan, Sehend, Demavend dağlarını İran Türklüğü adına şiirlerine konu etmiştir. Savalan şiiri - bu şiir sade bir şiir değildir, buna destan demek, “Savalan Destanı” demek daha doğru olur- bunun en açık göstergesidir. Şair “Savalan” ve diğer dağ adlarına birçok anlam yüklemektedir. Savalan, dağdır, Savalan İran Türklüğüdür, Savalan Babek’tir, Settar Han’dır, Hiyabanı’dır, Pişeveri’dır. Savalan bugünün İran Türk gençliğidir.

Bahsi geçen şiirin bir bendinde şöyle der: Ey başını karın dumanın bile kaplayamadığı, gamı dünyayı kocaltan Savalan, halk bilir ki dağlar içerisinde en yüksek dağ sensin, Sehend Dağı ile el ele ver, onun sırdaşı sensin; her ikiniz elinizi (Tahran’ın sırtını dayadığı) Demavend Dağı’na verin, onun da yoldaşı sensin, amandır ondan ayrılmayın; yolunuz çenli dumanlıdır, bırakın yığıtler sizinle iftihar ederek başlarını yüceltsinler, bırakma kartal dolanan yerlere kuzgunlar çıksın.

“Éy gârda, dumanda baş ucaldan Savalan’ım
Gemi, dünyanı göcaldan Savalan’ım
Él bilir dağlar ara⁵⁸ her uca dağlar başı sensen
Vér Sehend’e elivi gârdaşvın sırdaşı sensen
Vérgilen birlik elin bir de Demavend’e⁵⁹ onun yoldaşı sensen
Ondan ayrılma amandı
Yolumuz çendi dumandı
Goy igidler size fehr éleyiben başın ucaltsın
Goyma gartal dolanan yerlere güzğun eli çatsın”⁶⁰

⁵⁸ Dağlar ara: Dağlar arasında.

⁵⁹ Demavend: Tahran’ın sırtını dayadığı Elburuz Dağları’nın en yüksek zirvesi olan dağ.

⁶⁰ Çatmak: Ulaşmak, erişmek; Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 47.

Şair, “Nebiler⁶¹ Ğaçdı Men Ğaçabilmedim” adlı şiirinde ana yurdunu göz bebeğine benzetmektedir. İnsan için göz, göz için göz bebeği ne kadar vaz geçilmez ise onun için de göz bebeğine nakşettiği vatan öyledir. Ansızın bir vatan havası, vatan türküsü, vatan hasreti başına vurduğunda, aklıma geldiğinde sabahlara kadar o duygu ile sızlamakta olduğunu belirtir.

“Anam yurdu benim, göz bebegimdi
Yurdumu gözümden atabilmirem
Birden él havası vurur başıma⁶²
Sizliram sübhe tek yatabilmirem”⁶³

Caferî, yukarıda da kısaca temas ettiğimiz gibi Azerbaycan’ın bölünmüşlüğünü de şiirlerinde işlemektedir. Anne durumunda olan İran Türklüğünün, yavru durumunda olan Kuzey Azerbaycan ile birleşemediğini, iki toprağın yani Kuzey ve Güney Azerbaycan’ın kavuşamadığını, bölünen ailelerin, kardeşlerin buluşamadığını, birbirleriyle kuçaklaşamadığını ifade etmektedir:

“Ana istekli balaynan⁶⁴ barışanmır,
İki torpağ Ğarışanmır⁶⁵
Ğol boyunla sarışanmır”⁶⁶

3.5. Türk Birliği Ümidi

Türk dünyasının çok az şairinin, aydınının dile getirdiği “Türk Birliği” meselesini de Huşeng Caferî şiirlerinde mevzu etmiştir. O, Türk élleri demekle ön plânda İrândaki Azerbaycan Türklerini, Kaşkayları, Türkmenleri, Karapapakları, Afşarları göz önüne almaktadır. Ancak arka plânda ise bütün Türk devlet ve topluluklarının birliğini, yani dil birliğini, fikir birliğini, iş birliğini düşünmektedir.

Caferî, Azerbaycan’ın millî kahramanlarından Babek’i örnek göstererek İran Türk gençlerinin yapması gerekenleri sıralamaktadır. İran Türk gençlerinin

⁶¹ Nebi: Hayatı halk hikâyelerine konu olan halk kahramanı Kaçak Nebi.

⁶² Ansızın bir halk havası, vatan hasreti aklıma vurur.

⁶³ Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 32.

⁶⁴ İstekli balaynan: Sevgili yavrusuyla.

⁶⁵ Azerbaycan’ın bölünmüşlüğü, Kuzey ve Güney Azerbaycan’ın birleşmemesi ifade edilmektedir.

⁶⁶ Huşeng Caferî, Güneş, İntişarât-é Pinar, Zencan 1387/2008, s. 14.

de Hürriyet kahramanı Babek gibi kollarını sıvayıp, düşmanın önüne dikilmelerini; Türk ellerini toplamak için büyük ateşler yakmalarını! dilemektedir:

“Babek⁶⁷ kimi dur⁶⁸ gollarını çırmala héy héy
Türk Éllerini yığmağa tongal gala héy héy”⁶⁹

Diğer bir şiirinde “otay butayı”, Kuzey ve Güney Azerbaycan’ı ayağa kaldırmak için Babek’i ve Oktay’ı çağırma gittiğini; ünlü Türk yazarı Samet Behrengî’nin Tahran yönetimi tarafından boğulduğu Aras Nehri’ne akması için rica ederek Samet’in kanını almak için gelen kartal olduğunu, söylemektedir.

“Gédirem çahnadam otay-butayı
Seslenem Babek’i gele Ohtay’ı
Dayan ahmagılan ay Araz Çayı

⁶⁷ Babek (795?- 838), Erdebil yakınlarındaki Bilalabad kentinde dünyaya gelir. Bazı kaynaklara göre adı Hasan’dır. Çocukken yetim kalır, 18 yaşına kadar çobanlık yapar, Arapların Azerbaycan’ı işgaline karşı mücadele eden ve dinî siyasi faaliyet gösteren Hürremîler Hareketi’ne katılır. Hürremîlerin lideri Câvidân’ın ölümünden sonra hareketin başına geçer ve Abbasiler’e karşı 20 yıl sürecek mücadeleyi başlatır. Halife’nin arka arkaya gönderdiği orduları yener ve altı Arap komutanını öldürür. Babek, hâkimiyet alanını Hemedan’a kadar genişletir. Abbasi halifesi Me’mun ölünce halefi Mutasım’a, Babek’i mutlaka ortadan kaldırmasını vasiyet eder. Bu arada Babek daha önce yaptığı gibi Bizans İmparatoru ile Araplara karşı ittifak yapma girişiminde bulunur. Halife Mu’tasım, Hürremîlerle Bizanslıların ittifakının çok tehlikeli olacağını düşünerek Bizans ile barış antlaşması imzalar. Böylece bütün gücünü Babek üzerine sevkeder. Mu’tasım, Hürremîler üzerine göndereceği ordunun başına Bizanslılara karşı büyük başarılar kazanmış ve Mısır isyanını bastırmış ünlü Türk komutanı Afşin’i getirir. Arkasından Buga adında bir Türk komutanın yönetiminde ek bir kuvvet daha gönderir. 837 yılında Halife orduları Bezz Kalesi’ni alır. Babek bir miktar askerle kuşatmayı yarıp Aras’tan geçerek şimdiki Erivan’a doğru yönelir. Buradan Bizans’a geçip imparator ile görüşüp yeni ordu toplamak istemektedir. Ancak Azerbaycan bölge valisi (Arran Hakimi) Sehl bin Sumbat, onu av bahanesi ile aldatarak Araplara teslim eder. Araplar onu Samarra şehrine götürürler. O zamanın âdeti üzere Babek, fil üzerinde halka teşhir edilir. Daha sonra kolları ve ayakları kesilerek öldürülür. Gövdesi Samarra’nın kenar mahallelerinden birinde gömülür. Kafası ise teşhir için Horasan şehirlerine gönderilir. Babek’in yirmi yıllık mücadele hayatı incelendiğinde, iradeli, metin, azimkâr bir karaktere sahip şahsiyet olduğu görülür. Kolu kesildiği zaman, ölümün solduracağı yüzünün korkudan sararmadığını göstermek için kesik kolundan akan kanı yüzüne sürmesi, onun metanetini göstermektedir. Babek’in liderliğini yaptığı ve halife ordularının işgaline tepki olarak ortaya çıkan Hürremî Hareketi’nin, dinî ve siyasi görüşü Müslümanlarca uygun görülmemeyebilir, hatta Halife’ye, onun Abbasi Devleti’ne karşı zararlı bir unsur olduğu da değerlendirilebilir, fakat bu harekete Azerbaycan halkının Arap işgal güçlerine karşı verdikleri haklı bir mücadele gibi bakıldığında, Babek büyük bir ihtilâlcî, büyük bir savaşçı, büyük bir kahramandır. [Daha geniş bilgi için bk., Azerbaycan Sovét Ensiklopediyası, “Babek”, Bakı 1976, C. I, s. 521 vd.; Osman Turan, İ.A., “Babek”, C. I, s.170 vd.]

⁶⁸ Dur: Kalk!

⁶⁹ Huşeng Caferî, Güneş, İntişarât-é Pinar, Zencan 1387/2008, s. 30.

Men Samed'in⁷⁰ ğanın alan ğartalam"⁷¹

Şair, Türk Birliği ümidiyle yaşamaktadır. Bunu da şiirlerinden anlamak mümkündür. Uzaktan bir alını akıtmalı yağız atın sesini duyduğunu, çok yüksek sesle kişneyerek bu tarafa doğru geldiğini bildirmektedir:

“Uzağda bir ğara ğaşğa atın⁷² sesin duydum
Çekirdi şeyhe⁷³ gelirdi buyane aḫşamlar"⁷⁴

3.6. Diğer Konular

Halkının gören gözü, işiten kulağı, konuşan dili, gönlünün tercümanı olan Huşeng Caferî, gerçek anlamda bir halk şairi, millet şairi olarak halkın, milletinin hemen her meselesi ile ilgilenmektedir. Yüreği halkı için çarpmaktadır. Yukarıda incelediğimiz beş ana konunun dışında pek çok konuya da temas etmiştir. Tahran hükümetinin vaatlerini tutmadığını, verdiği sözlerde durmadığını; maddi ve manevi varlıklarını istedikleri kimselere, istediği gruplara, cemaatlara fütürsuzca ve pervasızca payladıklarını, hem de bu işi din adına, Kur'an adına yaptıklarını dile getirmektedir:

“Buza yazmışdı ğız oğlanlı bizim hağğımızı
Eridir bir béyni ğanlı bizim hağğımızı

Paylayır yaz yéli tek kôllara⁷⁵ yarpağlarını
Dili, ağzı, Ğur'anlı bizim hağğımızı"⁷⁶

Şair, bir gazelinde de halkının dertli ve kederli olduğuna temas ederek; “Gelin ağlayan, yaş akıtan çeşmelerle (!) birlikte ülkeyi gezelim görelim ülkede hangi sine yarasızdır?” diye iddiada bulunmuştur.

“Gel ağlayağ dolanağ ağlayan bulahlarılan⁷⁷
Bu ölkelerde görek hansı sinedir yarasız?”⁷⁸

⁷⁰ Samet Behrengî (1939-1968), çağdaş Azerbaycan Türk ve Fars nesrinde, özellikle çocuk edebiyatı sahasında ün yapmıştır. Sol içerikli yazılarından ötürü Fars yönetimi tarafından çok örselenmiş, 30 Ağustos 1968 günü Humarlı yakınlarında Aras Nehri'nde esrarengiz bir şekilde ölü bulunmuştur. Yayıncı kanaate göre Fars şovenleri tarafından öldürülmüştür.

⁷¹ Huşeng Caferî, Güneş, İntişarât-é Pinar, Zencan 1387/2008, s. 75.

⁷² Ğara ğaşğa at: Alnında akıtması olan yağız at.

⁷³ Şeyhe: Atın yüksek sesle kişnemesi, nara atması.

⁷⁴ Huşeng Caferî, Güneş, İntişarât-é Pinar, Zencan 1387/2008, s. 28.

⁷⁵ Kôllara: Çalı topluluğuna, fundalıklara; mecazî anlamda kendi gruplarına, kendi cemaatlarına.

⁷⁶ Huşeng Caferî, Güneş, İntişarât-é Pinar, Zencan 1387/2008, s. 32.

⁷⁷ Bulah: Pınar, çeşme.

⁷⁸ Huşeng Caferî, Güneş, İntişarât-é Pinar, Zencan 1387/2008, s. 68.

Başka bir şiirinde ise haklarını inkâr edenlere sitem ederek ve “baykuşlara yardım yaratan karga suratlılar” diye ağır sıfatlar kullanarak, doğruyu söyleyenleri dara çektiklerini, aşkı, inancı, Allah’ı ellerinden aldıklarını söylemektedir.

“Ne istisiz, ay heğgi dananlar⁷⁹ ahı⁸⁰ bizden
Heğ söyleyirik dârâ çekirsiz dilimizden
Başguşlara yardım yaradan garga sufatlar!
Eşgi, inamı, Allah’ı aldız elimizden”⁸¹

Huşeng Caferî, kırat’ı (ağ at) ile konuşarak ülkesinin, halkının geleceğini de yorumlayıp şöyle der:

“Ağ atım, göl ganatım
Orda dölberçin⁸² otu dört per⁸³ açıbdı
Orda dillenmege dil taze şirin diller açıbdı
Orda bağlarda bütün güller açıbdı
Ağ atım,
At gedem⁸⁴
Aydınlığa sarı!”⁸⁵

Caferî, çocukluk ve gençlik yıllarına denk gelen Fars şovenizminin şiddetle hüküm sürdüğü Pehlevîler ve Humeyni rejiminin ilk yıllarında Türk millî çalgıları olan “saz”ın ve “tar”ın yasaklanması, sazların tarların toplanıp yakılması, Tarcı Şulan gibi tarzenlerin öldürülmesi hadisesini de şiirlerinde işlemiştir.

“Sazı sındırdılar⁸⁶ al mahnıların goynunda
Her sazın tozlu télinde min ozan gışğırdı”⁸⁷

Sonuç

Huşeng Caferî, İran Türklüğünün hissiyatını, içinde bulunduğu durumu, hakkını, hukukunu, başına gelenleri, ümit ve beklentilerini kaleme alan ve her yerde yüksek sesle seslendiren çağdaş şairidir.

⁷⁹ Dananlar: inkâr edenler.

⁸⁰ Ahı: Yahu.

⁸¹ Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 103.

⁸² Dölberçin: Yonca, üç kulak ot.

⁸³ Per: Yaprak.

⁸⁴ Adımını at.

⁸⁵ Sarı: Doğru; Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 7.

⁸⁶ Sındırdılar: Kırdılar.

⁸⁷ Gışğırdı: Bağırdı, haykırdı; Huşeng Caferî, Ağ Atım, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010, s. 76.

Caferî, ülkede Türkçe yazmanın, konuşmanın hatta kitap yayımlamanın çok sıkıntılı olmasına rağmen eserlerini teksir hâlinde veya sesli görüntülü kayıtlarla, son yıllarda ise kitap olarak yaymasını başarmıştır.

Şair, eserlerini ana dili Türkçe ile yazarak ve okuyarak Türk dilinin yayılmasına ve gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Ayrıca şiirlerini “Ağ Atım” ve “Güneş” adlı kitaplarda toplayıp yayımlamasıyla da Türk dili ve edebiyatına önemli katkıda bulunmuştur.

Şair, İran Türklerinin hemen her meselesini şiirlerine konu etmiştir. Bilhassa ana dili Türkçe ile eğitim öğretimin yasaklanması, İran Türklerinin millî kimliğinin inkârı, İran Türklerinin bölünmüşlüğü, hürriyet, bağımsızlık ve Türk birliği konularını çalışmalarında büyük bir dikkatle öne çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1995.
Azerbaycan Sovét Ensiklopediyası 1, “Babek”, Bakı 1976.
CAFERÎ, Huşeng, *Ağ Atım*, Nikân Kitab Yay., Zencan 1388/2010.
CAFERÎ, Huşeng, *Güneş*, İntişarât-é Pinar, Zencan 1387/2008.
ERGİN, Muharrem, *Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988.
GÜCÜYETER, Bahadır, *İran Türklerinde Çağdaş Hikâye ve Roman*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2009.
KAFKASYALI, Ali, “*İran Türk Âşıklarının Türk Diline Katkısı*”, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1, TDK Yay., Ankara 2004.
KAFKASYALI, Ali, *İran Coğrafyasında Türkler*, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2011.
KAFKASYALI, Ali, *İran Türk Âşıkları ve Millî Kimlik*, Salkımsöğüt Yay., Erzurum 2009.
KAFKASYALI, Ali, *İran Türkleri*, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2010.
TANSEL, Fevziye Abdullah, *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-I, Şiirler*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1969.
TURAN, Osman, “Babek” İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., İstanbul 1979.